

1. Páratlanul merész vállalkozás volt ez az 1967 végén megjelent könyv. Igazolta, hogy lehet intellektuális igényrel, egzakt módszerekkel közelíteni a költészethez; igaz – s ezt is igazolta –, hogy csak olyan kutatónak, akiből a szaktudás még nem ölte ki a fantáziát, akiben szellemi kalandvágy lobog, s akihez így szívesen társul az olvasó. Nyelvészeti és irodalomelméleti szempontok ötvöződnek, jelenségeírásokat statisztikai adatok erősítenek meg, magas-mély hangú verszene csendül együtt a szerkezeti egésszel. Új utakra csábít, új kutatói világra nyit tehát kaput *A líra: logika*, s ebben a világban majd további öt kötettel vezeti az olvasót Török Gábor (*Lírai igefüggvények stilisztikája*, Akadémiai Kiadó, 1974. *Költői rébusok*, Magvető Kiadó 1974. *József Attila-kommentárok*, Gondolat, 1976. *A pecsétek feltörése*, Magvető Kiadó, 1983. *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben*, Tankönyvkiadó, 1990.).

Ezt az új kutatói világot módszertani szempontból osztatlan filológia ként (s ezen belül funkcionális stilisztikaként) művelte Török Gábor. Jórészt neki köszönhető, hogy e komplex vizsgálatok tanulságaival folytatódhattak újabb részletkutatások az irodalomelméletben, megértéslélektanban, szövegnyelvészetben, amelyek – úgy tűnik – éppen napjainkban integrálódnak ismét a szemiotikai szövegtan keretében.

2. Szerkezetére nézve tanulmánykötet *A líra: logika*. Az egyes tanulmányok (amelyek egy része a 60-as évek elején-közepén a Magyar Nyelvben, Magyar Nyelvőrben, Nyelvtudományi Értekezésekben jelent meg) egy-egy meghatározó nyelvi vonatkozást tárnak fel. Ezek között szerepelnek klasszikus témák (mint a versek hangszerelése, szóképei, kulcsszavai, szerkezeti sajátosságai stb.) egzakt, pl. statisztikai módszerekkel; némelyeket pedig Török Gábor a funkcionális stilisztika új tárgyaként alkotja meg. Különösen ilyen a költői mondatkapcsolás, valamint a versmagatartás. Az itt rendelkezésemre álló kevés helyet – mivel ma is inspiráló szövegtani szempontok – ezek ismeretetésére szánom.

2. 1. *A mondatkapcsolás a versben* című fejezet arról szól, hogy a mondatok önállósága, lezártága mindig csak viszonylagos. Ezt a tételt hét részletben bizonyítja Török Gábor. Első ilyen a *Tiszta szívvel* teljes gondolatmenetének rekonstruálása. „Nem valami kesergő lírai én szól (...) az első versszakban, hanem az a fiatalember, aki megtagad minden emberi kapcsolatot. (...) Ez a magatartás azonban *következmény*: nyilvánvaló következménye annak, hogy a lírai én élete forog veszedelemben. A legkínosabb vég, az éhhalál fenyegeti. Ezért, vagyis életveszélyben kényszerül a »bűnre«. S ezért, csak ezért maradhat mégis tiszta szívé.” (54; lásd róla még Békési Imre: *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, 1986. 57-59.)

A téma második vonatkozásaként az *asyndetont* emeli ki Török Gábor. Ezen belül kitér azokra az eszközökre, amelyek – kötőelemek hiányában, de ezek mellett is – a mondatok kapcsolatát jelölik vagy hordozzák. A legfontosabbak: „azonos szók használata a két mondatban azonos vagy esetleg más mondattani helyzetben; azonos funkciójú rokonértelmű szók a mondatokban; azonos funkciójú ellentétes értelmű szók a mondatokban; azonos funkciójú ellentétes értelmű szók; azonos vagy hasonló jelentéskörű, de más szófajú szók szerepeltetése; a szomszédos mondatok párhuzamos szerkesztése, hasonló szórenddel; az igei és birtokos személyragok viszonykeltő funkciójának kihasználása; a névmások helyettesítő-utaló jellege stb.” (58-59). – Amint látjuk, nem kellett túl sokat hozzátenni e sorhoz a szövegtannak; az alábbi gondolat pedig még (vagy ismét) új: „(...) tény, hogy a beszéd folyamat szomszédos mondatai közt, rendkívüli esetektől eltekintve, igenis van összefüggés, vagyis a lezárt mondatok önállósága is csak viszonyla-

gos. Ez az összefüggés persze nem csupán a mondatok nyelvi anyagában rejtőzhet. Lét-rehozhatja a külső beszédhelyzet, a nyelvi érintkezés tárgyi környezete is." (57.) – Ez a különbség Petőfi S. János 'szöveg mint komplex nyelvi jel'-ében is megvan: *Seve* és *Sere* (vö. Nyr. 112. 1988. 220).

A kötőszók mellőzése arra is való, hogy megmozgassa, logikai munkára kényszerítse, a költővel együtt való gondolkodásra készítse az olvasót – erről szól a téma harmadik vonatkozása. Számos versrészlet szemlélteti a sorokban, sorok közt rejlő ellentétes, magyarázó, következtető viszonyt. Nézzünk meg két példát az ellentétre (61):

Az egész emberi
világ itt készül. Itt minden csupa rom.
(Elégia)

"(...) a szánkba rágott, akár csak egy *pedig* kötőszóval ránk tukmált – tételnél sokkalta hatásosabb az – írja Török Gábor – amit magunk tárunk fel. Ebben az esetben az aktívan fölfedezett ellentét gondolatisága hatásos, a *Kései sirató* híres soraiban inkább az ellentét indulati jellege":

...*Te vacsorádat*
hoztad el – [de] *kértem én?*

Ha aztán – a versolvasók logikai házi feladataiként – megtanultuk, hogy a versben egymás mellé került mondatok jelöletlen viszonyát (okát, ellentétét) felfedjük, akkor meg tudjuk ezt tenni a művészi képek komponenseivel is. Így jutunk el – a téma 4. vonatkozásában – a *Klárások* nyelvi rejtjeleinek föloldásához is. „Úgynevezett »nehéz« vers is világosabbá válhat – viszi tovább a gondolatot Török Gábor –, ha a kötőelem nélküli mondatfűzés lehetőségeit (...) szem előtt tartjuk:

Klárások a nyakadon,
békafejek a tavon,
Báránygané,
bárányganéj a havon.
(Klárások)

(...) Logikai kiegészítést is kell végeznünk. Ennek eredménye: 'a nyakad *annyival szebb díszeidnél*, a klárásoknál, mint amennyivel a tó szebb a fölbukkanó békafejeknél, vagy a havas mező szebb a ráhullajtott birkaganéjnal.' Fogalmilag sűrítve: 'szinte összehasonlíthatatlanul szebb vagy díszeidnél.'" (69-70.)

Az elmaradt, de kitehető kötőszók bemutatása után – a téma 5. vonatkozásaként – az asyndeton legköltőibb értelmét, a többértelműséget vizsgálja Török Gábor. Olyan részleteket elemez, amelyek jelöletlen viszonyai két- vagy háromféleképpen is értelmezhetők:

Fecseghetnének nyelves tudományok – [mégis~
mind pártfogolna, ki szívébe lát: hiszen]
(...)
(Flóra 4. Buzgóság)

"Vagyis: 'mondhatnak a nyelves tudományok az én törekvéseimre bármit, mégis mellém állanak a saját magukat jól ismerő emberek' ~ 'a nyelves tudományok fecse-
gése nem árthat nekem, hiszen az őszinték engem pártfogolnának.'" (75.)

"A logikai kapcsolatok aszyndetonnal való föllazítása tehát művészileg hasznos, tö-
mören dialektikus többértelműséget hozhat létre – írja Török Gábor. – Megakadá-
lyozhatja az ok és az okozat, az előzmény és következmény viszonyának megmerevedé-
sét, abszolutizálódását, utalhat az ellentét két oldalának egymásra hatására. A költői
nyelv így is fölülemelkedhet a küznapian józan, de metafizikus szemléleten." (75.)

A kötőelem nélküli mondatfűzés különféle esetei és hatásai után egy jelölt viszony
sajátos szerepét ismerhetjük meg közelebbről: azt az *és*-t, ami inkább *de*:

Harminchat fokos lázban égek mindig
s te nem ápolasz, anyám.
(Kései sirató)

"Általában a szembenállást szoktuk kiemelni – írja Török Gábor –, ilyen esetben
helyénvaló a tipikus ellentétes kötőszó. De szükséges lehet olykor a két oldal egységét,
térbeli, időbeli együttlétezését, kölcsönös feltételezettségét hangsúlyoznunk." (77.) Eh-
hez – mai kommentárban – esetleg azt tennénk hozzá, hogy az *s* kötőszó a két kijelen-
tés konjunkcióját jelöli; az *s* helyére képzelt *de* pedig az első kijelentésből követ-
kező elvárás törlését (*ápolnod kellene engem*).

A költői mondatkapcsolódás vizsgálatát egy nyelvtörténeti gondolattal zárja a szer-
ző. A kötőszó nélküli kapcsolást – utalva a fejlődés hegeli szakaszolására – a költészet-
ben *szintézis*nek tekinti.

2.2. A kötet legjellegzetesebb fejezete *A versmagatartás* (178-225): gazdagon nyil-
vánul meg benne a kutató nyelvész filozofikus hajlama, pszichológiai fogékonysága és
irodalomelméleti felkészültsége. Az ilyen látásmóddal apperceptálható vonatkozásokat
a költői énhez fűződő ábrázoló-kifejező vonatkozásokként foglalta össze Török Gábor
a versmagatartás részeként. Ilyen a vershelyzet, vagyis az a szituáció, amelyet a vers
maga teremt önmaga körül; és ilyen a helyzetben játszott szerep. Ide tartozik az a lelki
működés (emlékezés, szemlélődés), amelyből (és ahogy) a költői képek származnak. A
versmagatartást alkotja a beszélő és az ábrázolt valóság közti viszony, a címzetthez fű-
ződő viszony, vagyis a modalitás is, – mindaz tehát, ami az interpretáció kutatásában
mindmáig a legfontosabb és legvitatottabb vonatkozás. Török Gábor azonban már ek-
kor megbízható eredményekhez jutott: a versmagatartás vonatkozásaiban a nyelvi esz-
közők szerepét vizsgálta. Emeljünk ki belőlük néhányat!

A szövegelemzés műfaji alapkérdése, hogy a műelemző a vizsgált szövegműhöz
egy meghatározott, konkrét, egyedi beszédhelyzetet rekonstruáljon-e, vagy pedig egy
v e r s h e l y z e t e i. Ez utóbbit a lírai vers önmaga teremt meg maga körül. Az *Ady em-
lékezete* szónoki vershelyzet, a *Mondd, mit érlel* a bizalmas beszédé. A *Mióta elmentél*-t
szerelmes levélnek érezzük, a *Tedd a kezed* vershelyzete közvetlen kérések, a *Mikor az
utcán átment a kedves-é* merengő visszaemlékezés. „Szarvashiba a verselemzésben – ír-
ja Török Gábor –, ha az emlékezés helyzetét összekeverjük a versindító képpel:

*A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merültem,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.
(A Dunánál)*

A vershelyzet itt nem az, hogy a költő a Duna partján üldögélve eltűnődik, hanem az, hogy erre az üldögélésre *visszaemlékezik*, s e múltbeli élményéhez fűzi képekké alakult reflexióit." (181-182.)

Az emlékezést (miként a szemlélődést és a látomást) egyrészt mint lelki működés-fajtákat különíti el a szerző, másrészt mint a képek különbségét (mint közvetített, valamint alkotott képeket). „A versmagatartásnak mindezekben a tényezőiben és változataiban – foglalja össze az eddigieket Török Gábor – a nyelvnek az az oldala nyilvánul meg, amelyet (ön-)*kifejezésnek* nevezünk." (183.)

A versmagatartást kialakító tényezők egy következő csoportját a versmondatok *modalitása* körében vizsgálja a szerző. A különféle modalitásoknak (a ténymegállapításnak, a kérdésnek, az óhajításnak stb.) a nyelvi eszközeit vizsgálja, így az igeragozás idő- és módhasználatát, hanglejtésformáit, szórendi változatait stb., és arra kíváncsi, hogy vannak-e képletszerű szabályosságai mindezeknek. „Már az is fölkelti a törvényszerűség, a rend érzését, ha a versben csak két modalitás váltogatja egymást, mint a *Buzgóság*-ban (Flóra. 1937.), a lehetőség és a valóságé – foglalja össze tapasztalatait Török Gábor. – Az óhajnak és a tényközlő indoklásnak ritmikus váltogatása hozza létre – jelentéstani tényezők segítségével – az ima attitűdöt a *Nem emel föl*-ben, a lehetőség tagadásának és szükségszerűségének vissza-visszatérő modalitásvegyülete hat a jelentéstani tényezőkkel egy irányban a *Ha nem szorít...* megrendítő soraiban." (186.)

A versmagatartáshoz tartozik a vershelyzettel szorosabban-lazábban együtt járó *költői szerepjátszás* (pl. *Fiatal asszonyok éneke*, *A kanász*, *Egy spanyol földműves sírverse*). Mi a funkciója a helyzetdálnak, ennek az újraéledő műfajnak József Attila kezében? „Az elszigetelődésre ítélt vagy arra hajlamos én falait bontogatja ez a versmagatartás.” – állapítja meg a szerző (191).

„Mivel a vers is tett, cselekedet, a versmagatartásnak is lényeges, sőt egyik leglényegesebb oldala az, amely a hallgatóval megteremti a közlési viszonyt: a felhívás.” Erről szól a *Ki a vers címtettje?* című fejezet (191-195). Címtettje, akihez (közvetlenül vagy közvetve) a felhívás szól, csak a lírai alkotásoknak van. A kis méretű drámai, a kispikái és a leíró versekben a felhívás csak az ábrázolás közvetítésével juthat érvényre; ezekben közvetlen felhívottat nem találunk. A lírai költeményekben a második személy az, akihez a felhívás a legtermészetesebben szól. Ennek nyelvi eszközeit gazdagon szemlélteti *A második személy a lírában* című fejezet (195-202). A második személyű igeragok, a birtokos személyragok, a személyragos határozószók s a személyes névmások áttekin-tése után érzékeny elemzéseket kapunk a *te* más személyeket magába sűrítő szerepeiről, a *te*-ben megjelenő *én*-ről s egy jellegzetes versmagatartásról, „a meghasadt költői én két oldala közt folyó belső párbeszéd drámai-lírai formájá”-ról (199).

A többséggel való azonosultság állapota egyik legjellegzetesebb versmagatartás József Attila költészetében. „Az egyes szám első személy már a fiatal József Attila számos verséből is hiányzik; helyette többes első személyt használ” – emeli ki – számtalan egyéb jellemző sajátossággal együtt – ezt is Török Gábor (206), s azt, hogy minderről nemcsak a versek jelentése, hanem nyelvtani oldala is fontos információkat hordoz.

3. *A líra: logika* az üzenethordozó versrétegek egy töredékét vizsgálta csak; elsősorban azokat, amelyekben jól érvényesült a nyelvészeti módszerek egzaktsága. A gyakorlat próbájaként három teljes költemény elemzését is tartalmazza a kötet (*Tűz van*, *Ringató*, *Klárások*), nyelvészethez, irodalomkutatókhoz, versolvasókhoz egyaránt szól. „Az üzenet címtettjei sohasem fejezhetik be versföltáró munkájukat azzal, hogy most már mindent tudnak. Mindent egy versről? Soha. Csak mindennap többet.” (14.)

Irodalom:

Tamás Attila, *Tiszatáj* 22. (1968.) 274-276.

Széles Klára, *IrtórtKözl.* 72. (1968.) 476-479.

Pomogáts Béla, *Kortárs* 13. (1969.) 163-166.

Koroknai Zsuzsa, *Élet és Irodalom* 1968. aug. 3.

Szathmári István, *NyudÉrt.* 83. (1974.) 29-30, 35-36.

Balázs János, *A szöveg.* Gondolat, 1985. 157-161.

Török Gábor életművét 1954-től 1989-ig áttekinti az *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis Series Linguistica, Litteraria et Aestetica*, Szeged, 1989. című kötet.

Formateremtő elvek a költői alkotásban

Szerkesztette: Hankiss Elemér

Akadémiai Kidó, Budapest, 1971. 652. p.

Azok a viták, amelyek húsz-huszonöt éve zajlottak bizonyos szövegtípusokról, részben azóta sem szürkültek, fokozódtak le tudománytörténeti emlékké, adalékhal-mazzá. Nem vált pusztá tudománytörténeté a MTA Stilisztikai és Verstani Munkabi-zottságának verselemző előadás- és vitaanyaga sem (Formateremtő elvek a költői alko-tásban: 1968. nov. 14-15.), majd a röviddel utána megrendezett novellaelemző ülészak kötete sem. Én a korábbi, a Babits *Ősz és tavasz között*, valamint Kassáknak *A ló meg-hal, a madarak kirepülnek* című alkotásait elemző kiadványt olvasom újra. Korántsem holmi újabb átfogó kritika szándékával, hanem azt keresve, mit nyerhet belőle a ma szövegtana.

Ez szabja meg tárgyalásmódomat. Nem mérlegelem, hogy a maga korában melyik előadást, hozzászólást, vitatársat méltányolták legjobban a stilisztikában, poétikában, irodalomtörténetben és verstanban. Azt szűrném inkább ki, kik azok, akik általánosabb, ma is időszerű kérdéseket vetettek föl a líra sajátos szövegtestében: hasznosakat, jókat is, helyesbítésre ingerlő téveseket is.

Elvi szinten ingerel a kötetcímben pedzett *elvek* is. Az *elv* bölcséletileg kétértelmű. Felfogható arisztotelészi objektivitásában, de kanti szubjektivitásában is. Léteznek-e az egyén alkotta szövegek elvei e szubjektumtól függetlenül is, vagy sem? Azt sejtetné a cím önkéntelenül is, hogy a világnézeti állásfoglalást egyébként kerülő szimpózium ma-ga is megoszlik Arisztotelész és Kant között?

E lezáratlan problémától függetlenül, az is nyitva van máig is, hogy hol a szöveg kezdete, hol a vége? Ne csak a modern művek Umberto Eco-i nyitottságára gondoljunk (Szabolcsi Miklós)! Csak olyan alapproblémára, hogy lehet-e egyáltalán egyedi a szö-veg? Ha nem egyedi, akkor már eleve nem zárt! Miféle egyediség volna az, amely annyi más művészi és nem művészi, sőt nem is nyelvi szövegnek elő- és összkontextusában lé-tezik, mint Babitsé is, Kassáké is: szükségképpen bárkié? A szimpózium meghívottjai közül számosan boncolgatták, melyek a két vers költői forrásai, előzményei itthon és külföldön, miféle izmusok a közel- és régmúltban, mik az eszmetörténeti előzményeik (Rónay György, Ungvári Tamás, Szörényi László, Baránszky-Jób László, Németh G. Béla, Tamás Attila stb.). Sajnos, az erre összpontosítók elfelejtenek rámutatni – a szegedi iskola később említendő tagjainak kivételével –, hogy mi a hatása az adott esetben e tágabb kontextusnak, mely beszédesen cáfol és *viszonylagossá* tesz mindenféle egye-